

א. הווייה בלי אלהים

מעטים הם הסופרים בני ימינו, ספורים ומנויים, שהיה בהם הכוח להמשיך בדרך שהיתווה דוסטויבסקי, דרך "התהומות והשגעון, הספקות והסתירות", ולמצות את מסקנותיה עֲדָתוֹם, מבלי לחפש מוצא "אופטימי" של ניהומים ואשלייה. בספרות העברית, מכל מקום, היה רק סופר אחד שעשה זאת: הלא הוא יוסף חיים ברנר.

יחידי הוא, גם בהעזתו וביכולתו להתמודד עם בעיות-הקיום החשובות-ביותר, בלי שינסה להסוות את דעותיו, בלי שיתעלם גם מחולשותיו ומגבולות כוחו כמספר, ומבלי שירפה מנושאו האחד, העיקרי: האדם הנלבט בין שאיפתו לשלמות, ליופי, לחיים של אושר ובריאות והרמוניה, לבין הכרתו ב"צער האינר-האינסופי ואי-התיקון שעד לאין קץ"; בין ההודאה בחולשה האנושית — שסיבותיה גם פרטיות הן, פרי תנאים היסטוריים ואישיים מיוחדים, וגם כלליות, פרי חולשתו של האדם בכלל — לבין החתירה המתמדת למצוא טעם ותכלית לדבקות-בחיים ולאהבת האדם.

יחידי הוא ב"עקשנותו" המשונה, למצוא בספרות, במלה הכתובה, את מורה-הדרך הנאמן לאדם השואל "כיצד לחיות", אף-על-פי שבעצמו חזר והודה כי אין בכוחה לעשות זאת. את השובה לשאלה לא מצא, לא ביצירתם של סופרים אחרים — שכל ימיו עקב אחריה באהבה ובעניין, בחרדה ובביקורת אכזרית — ואף לא בסיפוריו שלו, כפי שהיטיב לדעת. עם זאת, יחידי הוא, כמדומה לי, שעלה בידו להוכיח דבר-מה, שאינו נופל בחשיבותו מתשובה זו (שאמנם אי-אפשר לספרות לתיתה לעולם), לאמור: ש"עסק" זה הקרוי ספרות

רציני הוא, חשוב, לא בזכות התשובות, שאין בפיו, אלא בזכות השאלות, בזכות עדותו שהחיים רבי-עניין הם וראויים, כי ננסה לראותם בעיניו של הסופר, או בעיני גיבורו, משום שהלה מוצא בהם עניין, אינו מרפה מחיפושיו אחר טעמם, גם אם מודה הוא בחולשתו ובתבוסתו.

השאלה, אם עלה בידו של ברנר לתאר בצורה "אמתית" את המציאות ההיסטורית, החברתית, או שסילף את דמותה, הגזים בראייתו "החד צדדית", המקדירה את פניה למעלה מן המידה, אפשר לה שתהיה שנויה במחלוקת. כמו-כן, שנויה במחלוקת היא השאלה אם היתה, כביכול, איזו "תועלת" חינוכית בהדגשה זו של השלילה והקדרות שבחיים, או היאוש שבלבו של האדם, ואם לא מוטב היה לברנר ולנו אילו "הבהיר" את תמונתו, או אילו הורה על איזה מוצא חיובי, אופטימי, לאדם שניצב מול תמונה זו. אך למעשה, אין שאלה זו חשובה כלל ואפשר שאינה לגיטימית כלל, לא לגבי ברנר ולא לגבי כל סופר אחר. ברנר עצמו, כידוע, כפר מעיקרה בחשיבותה או ב"חוקיותה" של שאלה זו; אך אילו גם הודה בה, אילו גם חשובה ונכונה היתה בשעתה, ודאי שאין לה ערך עוד היום. אמת, שברנר צמוד היה בכל סיפוריו להוויות-חיים ריאליות, מוגדרות בתחומי זמן ומקום ברורים ומסויימים; אמת, שבכל מה שכתב, לא הצליח — אם משום שלא רצה ואם משום שלא היה מסוגל לעשות זאת — ל"התרומם" מעל לראייה "השפלה", הצמודה תמיד למציאות המוגדרת הזאת ולנסיון-החיים האישי: בכל סיפור ריו, אינו עוקב לכאורה אלא אחר תולדותיו המסויימות של אדם אחד — שאינו אלא הוא עצמו, בגלגוליו השונים — וכמעט שלא "המציא" אף נושא-סיפורי אחד, אף עלילה אחת, שלא ידעה מנסיונו המידי. אמת הדבר, כמו-כן, שבכל מה שכתב היה לברנר עניין רב, חיוני, להגיב על בעיות אקטואליות שונות, פרי אותה מציאות מוגדרת, ושבכל סיפוריו, כמעט (להוציא אולי את הרומן האחרון — היחידי, כמדומה, הראוי

להיקרא בשם זה — "שכול וכשלוך") שם בפי גיבוריו דברים רבים ושונים, שאייאפשר להבינם אלא כתגובות של ברנר האישי על אותם נושאים אקטואליים מידיים, שהעסיקוהו, כפי שמעידים עליו גם רשימותיו ומאמריו שנכתבו במקביל לאותם סיפורים. ועם זאת, אין שאלות אלו, בדבר "נאמנותו" של ברנר למציאות המתוארת על-ידו, או בדבר "התועלת" שהביא או לא הביא בתארו כך את דמויותיו ואת חייהן, חשובות באמת ומכל מקום אין הן ראשונות-במעלה: גם עדותו של ברנר עצמו, ויותר ממנה הפגישה הבלתי-אמצעית עם יצירתו היום — כאשר אין לנו, כקוראים, עניין מידי בנושאים האקטואליים שהעסיקו את הסופר — מוכיחות בעליל כי לא בתשובה על שאלות אלו נמצא המפתח להערכתו הראויה של ברנר המספר, אלא ביסוד "הנצחי" היסוד המתמיד בהשפעתו גם מעבר לגבולותיה של המציאות המיידית.

ויסוד זה, שהוא-הוא הנושא האמיתי, העיקרי, בכל יצירתו של ברנר, הינו האדם-היחיד, המחפש את דרכו אל עצמו, שואל תמיד לטעמם של החיים, ניצב תמיד על-התהום, ואף-על-פי כן ממשיך לדבוק בחיים, והמעלה איפוא בסיפור-חיוו גם הוויות-חיים שונות, גם בעיות רוחניות ונפשיות שונות, שיש בהן עניין היום לא-פחות מאשר בשעה שכתב עליהן; שיכולות להעסיק גם אנשים שונים מאד מברנר, החיים מחוץ לאותה מציאות מוגדרת שבה חיו הוא וגיבוריו ושאינם מכירים מקרוב את הנושאים האקטואליים שהעסיקום.

אדם זה, גיבורו היחיד של ברנר, אינו אדם "מופשט", כמובן, אדרבא: מגעו עם הוויות היסטוריות אקטואליות אמיץ הוא, כאמור, יותר משל רוב גיבורי-הספרות האחרים, אלא שזה ייחודו וזרכו האמיתי, שברנר מטיל עליו תמיד לתור לאיזה עיקר של ראיית-חיים, של התמודדות עם עולמו, ועיקר זה שוב אינו מותנה בקשריו המידיים עם מציאות פרטית כלשהי, אלא שמצוי הוא באותה מידה בעולמו של "האדם המודרני"

בכללה, מעבר להבדלים הפרטיים של פרק-זמן זה או אחר, או אפילו של עם זה ואחר. (משום כך, אגב, סבורני שדווקא ברנר — "היהודי" כל-כך ביצירתו, העברי כל-כך בלשונו, יכול וראוי להיתרגם לכל לשון אחרת; במידה מרובה יותר, כמובן, מאשר סופרים צעירים רבים, בני דורנו, המתאמצים מאד להיות "קוסמופוליטיים"...).

עיקר זה של החיים יכול, משמע, להתגלות רק כאשר חיפשו מוטל על אדם "פרטי", בעל תכונות אישיות מובהקות, שזיקתו ל"בעיות העולם" אף היא אינה מופשטת, אלא פרי פגישות קונקרטיות עם גילוייהן המידיים של בעיות אלו. אך דווקא משום כך, "אוניברסלי" הוא — כיוון שהוא מתרגם תמיד את הבעיות הכלליות ללשונו האישית, המיוחדת רק לו. (ברנר עצמו אמר על-כך: "יחידים הם השואלים, יחידים. והיחיד, מכיוון שהוא חוצב את השאלה מלבו, ממעמקים, ממעמקי לבו הוא, בהכרח שהפתרון... נמצא בלבו הוא"). ומשום כך, גם גילוייה של המציאות שבה אדם זה חי, נתפשים בלבו ובמחשבתו לא רק בדמותם המיידית, האקטואלית, המצומצמת, אלא, בעיקר, בדמותם ה"אוניברסלית". ודאי, שהישג זה אינו בא לו, לסופר, מאלין: בכל סיפוריו, כמעט מהראשון שבהם, מעיד הוא על גיבוריו ששואפים הם, מדעת, להשתחרר מכבלי הזמן והמקום המיוחדים להם ולזמנם ולעמם, כמו-גם מהבעיות האקטואליות המעסיקות את בני-זמנם-ועמם. בגלל השאיפה הזאת, או בזכר תה, מתעצמים אמנם, מצד אחד, קשריהם עם המציאות המיוחדת הזאת ובעיותיה. אך, מצד שני, בגללה ובוכותה, מצליחים הם באמת למצוא את הגרעין התוכי של פגישת אדם עם עולמו, עם בעיות-קיומו, במישור ה"אוניברסלי", מעל או מחוץ למציאות המוגבלת הזאת. אם אדייק בלשוני, אצטרך לומר: אין הם מוצאים אמנם את "עיקר החיים" המבוקש עצמו — אך חייהם הם, פגישותיהם הם עם עולמם ועם זולתם, מתמצים באותו חיפוש מתמיד, באותה חתירה מתמדת אל העיקר, שכל

ערכם וייחודם הוא דווקא בכך שגם כאשר הם פרטיים מאד הינם משותפים גם לכל האדם.

כי זהו ערכה וזוהי מהותה העיקרית של יצירת ברנר, אפשר לנו להיווכח אם נשים לב לאופן שבו בונה המספר, מדעת, את דמותו של גיבורו. כאמור, אין הוא מסוגל, או אינו רוצה, לבנות לו שום "מסגרת דמיונית", ל"בדות" למענו אירועים דמיוניים, או להפגישו עם "טיפוסים דמיוניים". לכאורה, כל פרט תיאורי, כל מאורע, כל דמות, שבסיפוריו של ברנר, "לקוחים ממש מן החיים", כנהוג לומר. כותבי תולדותיו, או אלה שהכירוהו בחייו, יודעים אפילו להורות באצבע על כל אחת מהדמויות בסיפוריו ולומר בבטחון מי — כלומר, איזו דמות מן החיים — שימש לה כ"דגם". ועוד יודעים הם לומר היכן בדיוק ומתי התרחש כל אחד מהמאורעות המסופרים בסיפורים אלה וכיוצא בזה, ועם זאת, ברי לכל מי שקורא את סיפורי ברנר כסדרם — ודווקא משום שהם מהווים כאילו סידרה "אבטוביוגרפית" מובהקת, בלי שום נסיון של הסוואה מצד המספר — שאותה דמות מרכזית, בגלגוליה השונים, המופיעה בכלם, אינה רק תולדה מקרית, או "אבטומטית" של דמות מציאותית כלשהי, אלא, אדרבא, שהיא דמות ספרותית מובהקת, כלומר: שהסופר בנה את הדמות הזאת, בכוונה מודעת, ואירגן את נסיון החיים שהיה ברשותה בצורתו הגולית מית לפי תכנית ידועה, לשם תכלית ידועה. תכונות הנפש של הגיבור הברנרי, האינטרסים הרוחניים המובהקים המאפיינים אותו, הם הקובעים גם את הבחירה בדמויות האחרות שאתן הוא נפגש, את צורתן ואת עיתוין של הסיטואציות שאליהן הוא נקלע, את הניסוח הפרטי של הבעיות האקטואליות המעסיקות אותו, וכיוצא באלו. לפיכך, העולם הסיפורי המגולם בכל סיפור וסיפור, שוב אינו תולדה של "המציאות כמו שהיא" בלבד, או בעיקר: עולם חדש הוא, פרי יצירתו ודרך-עיצובו של המספר. ממילא, גם אותן בעיות "מציאותיות", אידיאות,

פסיכולוגיות-אישיות וכו', שוב אינן מופיעות בסיפורים בדמותן הראשונית, האקטואלית, אלא ניכר בהן בבידור שהינן תולדה של עולם-רוחני חדש זה ויכולות הן להתקיים רק בו. (לשם כך, דיינו אם נראה לדוגמא כיצד מנסח ברנר, בסיפוריו — אמנם, גם ברשימותיו, שאף בהן יש לעתים קרובות יסוד סיפורי ולא פובליציסטי גרידא — את הבעיות האקטואליות של התנועה הציונית, למשל, או של תנועות-הפעילים, בהשוואה לניסוח שניתן להן בשעתן על-ידי כל הפובליציסטים בני-דורו: ייחודו של ברנר יתברר אז מאליו).

ולא מקרה הוא, כמובן, שברנר לחם כל ימיו — גם בסיפוריו, בפי גיבוריו השונים, וגם במאמריו — נגד כל אידיאולוגיות "שוות לכל נפש", נגד כל ניסוח מוסכם של בעיות רוחניות, נגד כל פראזיולוגיה, גם כאשר לכאורה היו נושאה ומטרותיה קרובים מאד ללבו, וודאי, שגורם חשוב למלחמתו זו היתה ספקנותו הגדולה, הקודרת, כלפי כל הצהרות-אמונה שלא עמדו במבחן ההגשמה ושהוא עצמו לא האמין אולי בסיכויי הגשמתן. אך לא פחות, אם לא יותר מזה, שימש כאן גם גורם נוסף, האופייני דווקא למספר: יודע הוא, איפוא — ומנחיל ידיעה זו גם לכל גיבוריו — שאין אדם מסוגל להבין באמת, להתמודד ברצינות, עם שום בעיה, שלא הפכה והיתה לבעייתו האישית, לעניינו החיוני, ועד שלא מצא את דרכו שלו אליה. ועוד: שכל אותן בעיות אקטואליות, שבהן נתקלו או עמן נאלצו להיאבק כל גיבוריו — וכאמור, לא ניסה ברנר למנוע מהם זאת, גם כאשר חזרו והצהירו ש"כל זה לא איכפת להם" — זה טיבן, שכאשר מתנסחות הן בלשון רבים ועל-ידי הרבים, מוגדרות הן אך-ורק בתחום החברתי, כבעיות הניתנות לפתרון חברתי. אך בעיניו, בעיני גיבוריו, העיקר הוא "באסונם של החיים אשר מחוץ להיקף החברתי", כלשונו. את הנוסחאות, ההגדרות, המליצות, שונא הוא, גם בשל זיופן וכזבן "מנקודת ההשקפה האמנותית הטהורה, המעריצה כל מה שיש בו חיוניות

יתירה, אינטנסיביות עליונה של החיים". במלים אחרות: את דמות עולמו של גיבורו עיצב ברנר בכל סיפוריו גם כעולם מותנה, מוגדר בזמן-ומקום, אך גם, או בעיקר, כעולם משוחרר מתלות זו, שהכוחות הפועלים בו נובעים ממקורות אחרים, "מחוץ להיקף החברתי", והשאיפות המניעות תמיד את גיבוריו הריהן מכוונות תמיד אל מטרות שמעבר למציאות המיידית. הוזה אומר: גיבורו של ברנר נושא תמיד בתוכו איזה עיקר של חיים מתוך נאמנותו לעצמו בלבד, או לעולם הנכסף שהוא חותר תמיד לקראתו, שואף להגיע אליו, גם כאשר הוא חוזר-ומתוודע לנבצרותו. פגישה זו של אדם עם עולמו, בגילויה השונים, היא-היא איפוא הגרעין הפנימי האחד, החשוב-ביותר, בכל יצירתו של ברנר. וכיוון שכך, אי-אפשר, או אסור, לדון את האדם המתואר ביצירה זו מבלי לתת את הדעת על דמותו של העולם אשר לעומתו הציבהו ברנר תמיד. ואי-אפשר לדון את העולם-שמנגד על-פי תלותו במציאות "האובייקטיבית", אלא, בראש-וראשונה, על-פי האופן שבו ראהו ובו התמודד אתו האדם, הגיבור הברנרי הטיפוסי.

סיפוריו של ברנר, החל בראשון שבהם, מאפשרים לנו לנסח בקצרה את קו-האופי העיקרי, החוזר-תמיד, של כל הפגישות הללו, למרות כל השינויים החלים ביחסים ההדדיים שבין גיבורו ועולמו. גיבורו של ברנר, בכל סיפוריו, הריהו אדם המבקש להיות חופשי מן המציאות הסובבת אותו, כדי לחפש את דרכו, בכוח-עצמו, אל אידיאל של חיים אישיים. ממילא, רואה הוא גם את העולם שלמולו באספקט זה: תמיד הוא דן אותו, בעיקר, לפי מידת היענותו או סירובו לאפשר לגיבורו ללכת לקראת האידיאל הזה.

משום כך, מוכרח הוא להקשות תמיד על טבע-העולם. על "סוד ההוויה", על מצוקותיה וסתירותיה נעדרות-הפתרון של ההוויה שבתוכה הוא חי, לא רק לפי מה שיש בה בעליל, כמציאות קונקרטי, היסטורית, עכשווית, אלא גם לפי מה שיכול הוא

או אינו יכול למצוא בה מעבר למציאות זו. כל-כמה שהוא סולד, לכאורה, מנטייתם של "יפי הנפש" ל"התפלסף" — כל כמה שהוא מבקר, משמע, את נטייתו שלו לכך — יודע גיבורו של ברנר שדווקא התכונה הזאת, לשאול בלי-הרף לסוד ההוויה, היא-היא הכוח המניע אותו בכל דרכיו והיא-היא גם המדיום העיקרי לקביעת יחסו אל המציאות, אל האנשים הסובבים אותו.

ההכרח המתמיד הזה להקשות, לשאול, להטיל ספק בכל, לבקר בלי-הרף את עצמו ואת דעותיו, אי-אפשר לו כמוכן שיעשה את האדם למאושר; אך הדעה הרווחת, שגיבורו של ברנר (ויש אומרים, גם הסופר עצמו), הינו משום-כך אדם אומלל, מסכן, מיאוש, אינה מתאשרת בשלמותה על-ידי הסיפורים עצמם: אין ספק, איפוא, שראיית-העולם שבהם הריהי טראגית מעיקרה, ואי-אפשר שלא תהיה כן: גיבורו של ברנר שואף, כאמור, להשתחרר מ"מעמדו הקיומי" ולברוא לעצמו "עולם אידיאלי", אך זיקתו לאמת הקונקרטי, לביקורת העצמית, כופה עליו שוב-ושוב את ההכרה באי-האפשרות להגשים שאיפה זו, כמצב הריאלי שבו הוא אנוס לחיות. אלא שתודעה טראגית זו אינה בהכרח מקור ל"אומללות" ולהכרת-חולשה בלבד. אדרבא: היא גם מקור של הרגשת-כוח, של יתרון רוחני, אפילו של גאווה (אמנם, מבחינה זו יש הבדל ניכר בין סיפוריו המוקדמים של ברנר לבין המאוחרים יותר: בראשונים, לובשת הגאווה לפעמים צורה נאיבית, ילדותית, גם כאשר מבוטאת היא בפיו של אדם המכריז על עצמו שהוא כבר "זקן". ואילו באחרונים מפנה היא על-פני-רוב את מקומה לענווה, אף שניכר הדבר בגיבורו של ברנר שלא פעם צריך הוא לכפותה על עצמו). היסוד הטראגי שבחיים, כפי שהוא מבוטא גם בסיפורי ברנר וגם ברבים ממאמריו, אינו רק עילה לחולשת האדם, לתבוסתו בפני גורלו, אלא גם עדות לחירותו הרוחנית, לגדולתו, לשאיפתו הלא-נרתעת לעצב לעצמו את

דמות עולמו ואת דמות חייו. מכל מקום, גם אם אנוס הוא להודות תמיד שלא יוכל להגשים ממש שאיפה זו, מכיר הוא בכך ש"בינתיים" חי הוא חיים רוחניים אינטנסיביים, עשירים, וניכר בו לא פעם, ביחוד בסיפורים הראשונים, שנוטה הוא לבוז למי שאינו מסוגל לחיותם, אף-על-פי שהלה, לכאורה, מאושר בחייו יותר ממנו.

אך כדי להבין את משמעותה האמתית של תפישת הטרגדיה הקיומית ביצירת ברנר, מן ההכרח לראות תחילה מה הוא העולם אשר למולו הציג ברנר את גיבוריו.

בסיפורים הראשונים, מכל מקום, הריהו "עולם קרמזובי", אם אפשר לומר כך, או, במלים אחרות, עולם שעיקרו בכך שהוא "הווייה בלי אלוהים", על כל החיוב והשלילה שבו.

בתחילה, בסיפורו הראשון "בחורף", מנוסחת הכרה זו כיאה לצעיר יהודי, המשתחרר מכבלי הדת ועודנו משלה את עצמו לגבי תוצאותיו העתידות של "שחרור" זה. אך כותב הדברים, הסופר עצמו (אם כי אין הוא קשיש יותר, בשעת כתיבה, מגיבורו), כבר יודע גם מה יבוא לאחר השליה זו. כך אומר, למשל, ירמיהו פייארמן, גיבור "בחורף": "שמוח שמחתי מאד על העבותים הדתיים שניטלו מעל רוחי, על החופש והדרור שקורא לי, על העול שנפרק ממני... להתנהג בחירות מוחלטת, שלא להאמין בהבלים, זו היתה לי דת חיובית ומענגת כאחת...". אך הוא מוסיף, בנימה של "התפכחות" שלאחר מעשה: "הריי קנות, שהשאירה השלילה אחריה בלב, לא נתגלתה עוד או בכל מוראותיה, את כל תוקף היראה של הווייה בלי אלוהים לא חשתי אז, ואפילו המקום שנתרוקן בתוכי והתכווץ מכאב, המה לקראת החדש שיבוא וימלאהו...". אך למעשה, אין כאן התפכחות כלל-ויעיקר. כי גם בהמשך דרכו של פייארמן, או בהמשך דרכם של גיבורים מאוחרים יותר, ייקלעו כולם בין קוטב החיוב שבהכרת "ההווייה בלי אלוהים" כהווייה של חירות, כמעמד קיומי של ציפיה אל החדש (אל אלוהים חדש,

אידיאל חדש וכו'), כאפשרות היחידה לשאיפה אל עולם יפה וטוב יותר, לבין קוטב השלילה שבהכרת אותה הווייה עצמה כריקנות, כההום אפילה, כסיבת כל הכאב והאסון שבעולם.

למעשה, חוזרת הכרת-הקוטביות הזאת כמעט בכל סיפורי ברנר, אם כי גילוייה וניסוחיה משתנים, כמובן, בהתאם לנסיבות המיוחדות לכל סיפור כשלעצמו. בסימונו של "בחורף", למשל, יכולים אנו למצוא זה בצד זה את הגדרת החיים במלים אלו: "הוי, שטן אכזר המצחק בי! — אבל איזה שטן? — תהום? — לא. גם לא זאת... שטן אין כאן, תהום אין כאן, אבל שק יש כאן, והשק קשור בראשו, וזעיר-שם טיפות של דבש בו..." ולעומת זאת, מפי אותו פייארמן עצמו: "הוי אחי, מה אוהב את החיים... הכל עשיר מאוד, מורכב מאוד... אני אוהב את הטוב, את היפה, את הטהור... אני, חניך-הצעיר... אני נעלה על כל אלה ההבלים... אני חש חיים חדשים ואחרים — ובי צפון החומר להם... טובה ההכרה... אני יודע כי רק עינויים נכוננו לי בעתיד, ולא אירא... אני רעב — ושבע... גדולים הייסורים... גדול הבודד".

ואם בסיפור זה עדיין מצלצלים הדברים כפרץ-רגשות של איש-צעיר, המכיר כבר בסבל שבחייו, אך נושא את לבו לאיזה אידיאל רחוק ומופשט, שאולי נטלו "בהשאלה" מספרים, הרי בסיפורים המאוחרים יותר, מפייהם של גיבורים "זקנים" ו"מפוכחים" יותר, שומעים אנו הגדרות דומות לעמדתם כלפי אותה "הווייה בלי אלוהים" וחייתה הגדולה:

"החיים — אומר אברמזון, ב"מסביב לנקודה" — הינם רק משחק משונה, אכזרי, מקרי, בלי ראשית וכלי סוף; בתוכו — עולמות אין מספר, בלי בינה, בלי תכלית, ראשיתם ערפל, אחריתם אבדון..." אך במקום אחר הוא אומר: "ואולם, הלא אחרי כל אלה הקושיות, התבנות וההכרות, הרי חיים אתם... שמע מיניה, שדבק האדם באותה החידה הנסתרה וגם בכל אותה הרעה נשמתו מוצאת איזה מתק-סתרם. ועל כן... אין לנו לעמוד מול החיים כמסתכלים גרידא..." ובדומה לזה אומר

ברנר על עצמו: "יודע אני ויודע, ככל פשוט שבפשוטים, אשר נשמה לו, את כל קוצר רוחו ואפסותו של השכל האנושי... ויחד עם זה את כל הקושי שבחיים ושבצירופי-החיים, את כל מר הקדרות של הוויה בלי אלוהים ויחד עם זה את כל הפחד והרטט ואי-המוצא של תעלומת חיינו ומותנו..."

וכן גם יוחנן, גיבור המחזה "מעבר לגבולין": "...האד מספר על חסרון-דעת, על רעות-רוח... הנמשכת-לעד וכוללת בתוכה את כל מה שרגילים לקרוא בשם הכי-גדול ומבטלת ובוולעת גם אותי, גם אותך, ואת בודהא ואת משה ואת ישוע. מה הכל, אם סוף-סוף אני הולך למות ומתוך תשוקה לא נמלאה... מתוך הכרת אי-התקנה העולמית..."

השאלות, כאמור, הריהן שאלות "קרמזוביות" טיפוסיות. ההכרה היסודית היא הכרת החדלון, המוות האורב תמיד, החידה שאין עליה תשובה, המצוקה שאין ממנה מוצא. אך גיבורו של ברנר "מתעקש" לראות ב"הווית הריקות" הזאת גם מקור ועילה לחירות, לפעילות רוחנית, משום שהוא יודע כי האדם החי אינו מוכן להשלים עם חיים שאין בהם משמעות. והוא יודע, למעלה מזה, שהאדם דבק בחיים, למרות הכרת-החדלון, ואוהב את החיים, למרות "חוסר ההגיון" שבדבקות זו. וכיון שכך, מחפש הוא גם בתוך הסתירה נעדרת-הפתרון את התשובה על משמעות החידה.

לפעמים, נשמעות השאלות הללו כ"התפלספות" לשמה. לפעמים, דומה כאילו ראה ברנר בהתלבטות, ב"תפישת הניגודים הקשה בין מה שהווה ומה שצריך להיות" תכלית לעצמה; בצעירותו, מכל מקום, דומה לפעמים שהוא וגיבוריו מבקרים-חריפות כל אדם, כל-שכן כל סופר, שאין בו "עינויי הצורך המוסרי הגדול... כלות-הנפש של הספקן הטראגי", וכיוצא באלה דברים, שהוא אומר גם במפורש, בביקורתו על סופרים בני-דורו.

אך גם כאשר ניכרת כאן השפעתן של תורות פילוסופיות ידועות, או, למעלה מזה, השפעתו של דוסטויבסקי, הרי גוברת

עליהן זיקתו של ברנר המספר לחייהם הממשיים של גיבוריו; גובר הצורך אשר בו, כמספר, להעניק לדברים כעין אלה תוקף, לא כדברי-עיון מופשטים, אלא כתולדה של זיקה פעילה בין גיבורו לבין חייו-שבממש.

פיארמן ואברמזון, או יוחנן, הנזכרים, נוטים היו מלכתחילה לחפש את התשובה לשאלה הקרמזובית בהתמכרות לאידיאל שמעבר-לחיים. דבריו האחרונים של פיארמן רומזים על-כך, באמרו כי הוא מבקש להיות "חומר לחיים חדשים", וההערכה שרוחש אברמזון לדוידובסקי מאשרת אף היא את הדבר. משהו מעין זה שומעים אנו גם מפיו של יוחנן, האומר: "והאד מתנדף... (לאחר שמכיר הוא בנוכחותו של המוות מקרוב) הוא מספר כי כל זה שיהיה הוא שהיה והוזה... מהות משונה ונפתלה, שאין הדיבור חל בה... ובזה הרגע מתגלה לי, אשר אם מכאובי גורמים לי עליה זו — ברוכים יחיו... וכי... המנוחה הולכת וקרובה אלי, המנוחה של השלמת היצירה, המנוחה של מעלה... וכי האיש היודע רגעים כאלה — עליון הוא, למרות המוות החטוף... אני אינני — ואותיות נפשי הינן. זהו הסוד. סוד הכוחות השונים... סוד הסכסוך שבי... סוד-הסוד-שבסוד ללא תכלה וללא קץ. הנה רגע עילאה. רגע אין סופי. אור אין סופי... שתיקה, שתיקה..."

אך ברנר יודע שדיבורים כעין אלה מוליכים רק למוות, כשם שהולכים את דוידובסקי — המופיע בשני הסיפורים "בחורף" ו"מסביב לנקודה" — למוות. וגיבורו של ברנר אינו יכול לבחור ב"מוצא" זה: אפילו אם מכיר הוא ב"הוד-שבמוות", אפילו כשהוא יודע כי להישאר בחיים פירושו להשלים עם השפלות-ההפחדנית, עם "חיי כלב", בוחר הוא בחיים. ולא עוד, אלא שיודע הוא שהבוחר בהם לא ייעף ולא יחדל מלחפש, בכל מחיר, בכל מקום, את הטעם לבחירתו, את תכליתה — ולא ימצאנה, אך לא יחדל משום כך לדבק בחיים הללו, כמות-שהם. שהרי גם זה אחד הקונפליקטים הטראגיים, הפועלים כמעט על

כל גיבוריו של ברנר: מבקשים הם תמיד את התשובה השלימה לחידה — וכל פעם שמדמים הם כי מצאוה, כי שמעוה, אנוסים הם להכיר גם בכך, שאין היא תשובה-שלימים, שאין היא מתממשת בגבולות החיים. ואו, אנוסים הם לכאורה להודות כי בחירתם בחיים אינה אלא וויתור על בקשת משמעותם — ואין הם חדלים למרות זאת לבקשה, שוב ושוב, בכל סיפור מחדש, מהתחלה.

מבחינה זו, אופייני, למשל, הוא סיפור כ"מן המיצר", שבו פוגש הגיבור-המספר בדמות "חזיבית" באמת, המאירה את כל סביבתה במין אור-עליון של אמונה תמה, היא דמותו של מנוחין, שכמוהו כמין ישו חדש המהלך עלי-אדמות.

אין ספק בדברי, שמספר-הסיפור, המייצג את ברנר עצמו, רוחש רק הערצה למנוחין. יתירה מזו: לפי עדותו שלו, יודע גם מנוחין שאסור להטיף לתורה של קדושת-התנים; שמי שמכריו כי "משוחרר" הוא מהיאוש ומן החולשה, אינו אלא מתחפש. אך למעשה, אין הוא חדל לחפש את הדרך אל "מעבר לעול-ההסתר, לסבלון-היקום" והדברים שהוא אומר על "המסילות האחרות, המוליכות אל המעבר", כמוהם כתורה חדשה, שאינה יכולה להתממש כלל בחיים עצמם. לכאורה, מגשים מנוחין בחייו-הוא את האידיאל האמיתי, השלם, של אחדות האושר-הרוחני עם האושר-הגופני, יצר-החיים והגבורה המורית, הנאת-החיים האנוכית והאהבה חסרת-הפניות לזולת, הדבקות בחיים של כאן-ועתה והאמונה ב"השארית הנפש", שאינה מיוסדת על האמונה באלוהים כ"אם על הגשמת הציווי המוסרי ("לעמוד על משמר חשיבות-האדם בלי הפסק... להיות בחינת אב לכל יתמות שבעולם...") שאדם מקיימו רק משום שהוא "צורך פנימי" בשבילו. מנוחין מוצא את "מנוחתו", באמונה כי תהיה לו "השארית-נפש" בילד היתום אשר יישאר אחריו. והגיבור הברנרי, ניכר בו כי מוכן היה בכל לבו להאמין בהבטחה סמלית זו שבדבריו או בחייו של מנוחין.

אך למעשה, אין הוא מסוגל להאמין בכך. "...מחלתי מוצצת, מנצחת הוא אומר — זהו התוכן האמיתי. זוהי האמת היחידה... והוא, אברהם מנוחין... חיי אברהם מנוחין... לא אדע את כל החיים ההמה... אבל מה היו? — הונאה... הונאה... קושי בלי הפסק... צער בלתי רצוי... ולו גם היו איזה ניצוצות — מה בסופם? — מה היה יכול להיות בסופם? — התנוונות ואפיסה... הרף-עין — וחשיכת-נצח... טוב האדם, רע האדם — שקר! שקר! — אין טוב האדם ואין רע האדם... יש רק מצוקת האדם, אבדן האדם, מיצר האדם..."

האידיאל של מנוחין ימשיך להתקיים כאידיאל הנכסף, המצופה תמיד, בחייו של הגיבור הברנרי. לרגעים, ישוב אפילו ויתגלה עליו, בצורה דומה לזו המסופרת ב"מן המיצר". אך גם ברגעים אלה, ידע כי תשובה לשאלה, לסתירה, אין בהם. וידע, כמו-כן, שאם מאמין הוא, או מישהו אחר, כי נמצאה התשובה, משמע שנתפס רק לאשלייה חדשה, שהוא מפחד מפניה, או לתורה חדשה, שהוא דוחה אותה מעליו. לעולם יעמוד בו, בסופר ובגיבורו, ה"חשד" בעצמו, שמא דבק הוא בחיים לא מתוך הכרעה חופשית, לא מתוך חירות-אמת, אלא מתוך שעבוד ליצר-הקיום לבדו. אך, מצד שני, לא יוכל בשום פנים להסיר מעליו כליל את ה"חשד" הזה, כיוון שבאמת לא די לו ביצר-הקיום העירוני לבדו כ"תירוץ" לדבקותו בחיים: תכונתו היסודית, כמוה כדמות עולמו הרוחני, אינם מניחים לו להרפות מאותן שאלות שאין עליהן מענה ושכבר הוא יודע כי "לא כדאי לשאול אותן".

וכך אומר גיבורו של אחד הסיפורים המאוחרים יותר של ברנר, "עצבים": "...ככל החושבים על חיייהם מימות עולם באתי גם אני זה כבר לידי ההכרה הרגילה כי חידתם, חידת החיים האלה, 'לעד לא תיפתר', כי מה שיהיה אחרי חיי לא אשיג ולא אתפוס עד רגעי האחרון... גם מה המה חיי לא אבין לעולם... וגם זה ידעתי, שלמרות 'ידיעתי' ולמרות הרגשתי, הרי אני... מוכרח,

שלא ברצוני... לשמוע בקול רצוני... למלאות באיזה דבר את החלל הריק, הבולע, שאינו מתמלא עד הרגעים האחרונים, ואולי לא עד בכלל... הייתי משליך אל התהום הפתוח צללי כפתורים... ואף-על-פי כן נסתי... לא יכולתי ולא אביתי להשתחרר מהשאיפה הבלתי-שכלית, לכאורה, לאיזה דבר אחר, לאינו קומבינציות אחרות... ההכרה, הכרת קוהלת בן דוד מלך בירושלים, עליו השלום, לחוד, ומהלך חיי לחוד..."

בדברים אלה ניתן ניסוח מצויץ-ביותר, המאפשר להבין את ההכרח הברנרי להמשיך ולחפש אינו אחיזה רעיונית בחיים, ולהבין עם זאת שהשאלות העיוניות דבוקות לבלתי-הפרד במהלך-החיים: התשובה השלילית עליהן, או הידיעה כי אסור להשלות את הנפש כי יש תשובה, אינה עשויה להפסיק, לא את מהלך-החיים ולא את מהלך הסיפור, את יצירתו המתחדשת-באופן זה, חדלה העמידה מול "ההוויה בלי אלוהים" להיות נושא לדיבורים בלבד — כמו שהינה עדיין, במידה ידועה, בסיפורים הראשונים — או נושא להתלבטות רעיונית בלבד, אלא היא נהיית לציפיה מתמדת: גיבורו של ברנר צופה אל החלל הריק משום שהוא מוכרח להיות ומשום שהוא מוכרח לחפש תוכן לחייו — אך לפי שזהו מעמדו הקיומי האמיתי, מתמלא אותו חלל ריק בגילויי-חיים שונים, ההולכים ומתרבים מסיפור לסיפור, הזוכים יותר-ויותר לתשומת-לבו של המספר ול"טיפולו". ייתכן, שלגבי האיש המספר לברנר את הסיפור "עצבים", העיקר עודנו באיזו התגלות של חסד, של נס-פתאומי, שיבטיחו לו כי יש טעם לחייו ולציפייתו. אך בשביל המספר ברנר — שכאן, כמו ברוב סיפוריו האחרונים, למד להפריד יותר בינו לבין גיבורו — העיקר, למעשה, אינו עוד אלא באותם גילויים כשלעצמם. מכאן ואילך יוכל לבקש רק בהם גם את "התשובה על החידה". לאמור: בתוך הגבולות האפשריים של החיים ולא מחוצה להם. ויהיה אשר יהיה שיעורו של המחיר שיצטרך לשלם בעבור הכרה זו.